

ЗА ДОБРОДЕТЕЛИТЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

*Проф. д-р Георги Янков,
заслужил професор (professor emeritus) на УНСС*

От години изследвам историята на тракийските българи, главно от Западна (Беломорска) Тракия. В резултат на тези мои изследвания се появиха няколко статии и книгата „История на село Ефрем“ (която е паралелна история на две селища – Ефрем, Хасковско, и Сачанли, Беломорска Тракия). По време на тези дирения най-много ме поразиха високите нравствени добродетели, които са притежавали нашите предци – някогашните тракийски българи. Това ме подтикна да се опитам да систематизирам в настоящата статия техните най-характерни положителни качества (характерологични черти), проявени по време на съдбоносните събития, сполетели ги през ХХ век. Разбира се, без да претендирам за изчерпателност.

„Юначни българи“ (акад. Любомир Милетич).

През втората половина на 1913 г. българското християнско население в Източна (Одринска) и Западна (Беломорска) Тракия преживява голяма трагедия само за това, че са българи. Това, което се е случило с тях по време на турската реокупация и на т.нар. гюмюрджински автономисти, акад. Милетич определя като: „разорение“, „погром“, „човешка касапница“, „най-ужасните избивания, на които българщината е била подложена“...¹ Но според проф. Делчо Порязов истинската дума, която отразява съдържанието на тези трагични събития, описани от акад. Л. Милетич, е намерена едно десетилетие след неговата смърт в Конвенцията на ООН от 1948 г.: „престъпление срещу човечеството – геноцид“.²

Времената на големи изпитания раждат сред тракийското население „юначни българи“ (Л. Милетич), истински герои. Един от тях е войводата Димитър Маджаров: „скромният, но инак велик патриот Маджаров“, по думите на Милетич. Тракийските българи го наричат в песните си „Маджаро льо, наша държава“. Преди българската военна част (7-ма погранична дружина и опълчение)

да се оттегли от Беломорска Тракия, подпоручик Добрев предлага на войводата Маджаров да замине заедно с тях. Вижте само какъв отговор дава той: „Всякога мога да си пробия път и да избягам от опасността, но мисля си, в България и без мен има много българи, ако и аз избягам, какво ще стане с тези българи тук. Вървете си вие, аз ще остана тук и каквато е участва на цялото българско население, такава ще бъде и моята.“³

Войводата Маджаров остава и заедно със своята чета действително се превръщат в истинска „държава закрилница“ за българското християнско население в Беломорска Тракия. Заедно с другия прославен войвода – Руси Славов (Русьо войвода), организират отбраната на българските села, създават куриерска служба и тайна поща между селата, а по-късно двете чети охраняват многохилядната колона от бежанци от град Фере до село Ятаджик (Маджарово) на река Арда. Проф. Д. Порязов определя действията на войводата Руси Славов като „невероятен патриотизъм“. Според него постъпките на Маджаров са логични – той е тракиец, родом е от село Мерхамли (Софлийска околия), тук са неговите земяци и род. Докато Русьо войвода е от равно Загоре и бедстващото тракийско население е далечот неговото родно място. Но той бърза да помогне на мъченицата Тракия.⁴

Тракийските българи и в частност сачанлийци дължат много на Димитър Стаматов (Терзията) – дългогодишен председател на революционния комитет (1901 – 1912 г.), мухтар, а след това кмет на село Сачанли и организатор на героичната съпротива срещу башибозушките нападения през 1913 г. Стаматов е вуйчо на майка ми, която в спомените си говореше с голям респект за него. Според нейни устни сведения той е учил известно време в Одрин. От негови запазени писма до войводите Маджаров и Славов, както и до кметовете на съседните села Манастир и Доганхисар, личи, че е бил образован за времето си българин. На призивите на гюмюрджинските турски автономисти (които изпращат три делегации) Сачанли да се предаде, кметът Стаматов дава гордия отговор: „Ще измрем до един, но не се предаваме“. Запазената от това време единствена негова снимка дава добра представа за външността му: човек личен и представителен, поглед строг, проницателен, мустаци – „панайотхитовски“. На снимката председателят на революционния комитет е в пълно бойно снаряжение – с

пушка Маузер „при нозе“, сабя, револвер в пояса, патрондаши, паласки... Именно такъв човек е могъл да ръководи героичната отбрана на село Сачанли (а и на Манастир) срещу башибозушките нападения през 1913 г.⁵

В настоящата кратка статия не е възможно да се спрем на подвига на стотиците знайни и незнайни българи от Беломорска Тракия. Ще си позволим да споменем само имената на Ангел Карамитрев, кмет на Доганхисар и председател на „Доганхисарската република“, както и на Ангел Армутлиев, секретар–бирник на общината.

В големите изпитания през 1913 г. не само мъжете, но и жените проявяват голяма издържливост и безстрашие. В спомените си Георги Зорнаджиев разказва за българка от село Сачанли на име Янке Гъчева, която проявява безстрашие, на което мнозина мъже не биха били способни. След като селото е разорено и опожарено, по време на бягството няколко бежанци се скрили в горичка от хвойна. Фанатизирана група башибозуци правели претърсване за укрили се бегълци – те вървели на около 50 крачки един от други. „Когато един от тях дошъл вече съвсем близко до Янке, тя скочила и се хвърлила отгоре му, хванала го за гърлото, повалила го на земята и го удушила. Успяла да се измъкне, след като цялата група се отдалечила.“⁶ След преселването в България тази безстрашна жена живееше в село Ефрем и доживя до дълбока старост. В селото сега живеят нейните правнуци: Елена Грозева Янкова–Аврамова, Митко Грозев Янков и Божин Стоянов Тодоров.

Солидарност и взаимопомощ

Солидарността и взаимопомощта са характерни за тракийските българи по време на големите изпитания през втората половина на 1913 г. На 22 август с.г. над 500 башибозуци нападат село Манастир. На помощ на манстирци се притичва една дружина от около 60 въоръжени сачанлийци под ръководството на Димитър Стаматов (Терзията). Обединените сили на двете села нанасят поражение на далеч по-многобройния нападател. За тази победа се съдържат сведения в писмото на кмета на Сачанли – Стаматов, до този на Доганхисар. В него се посочва, че точно в такива времена се „узнава и народността и братството“.⁷ А ето и

текста на цялото писмо:⁸

„22 август 1913 г., с. Съчанли.

До Гуспудина кмета в село ДоганХисар

Г-нъ кмете,

Щом като получите писмото ни, веднага да разпоредите пощата ни, която ви изпращаме, и по-скоро да саобщите вашите новини, пакъ за нашите, ако питате, таз сутрин Манастир нападнаха турците, башибозук и до един ги разпръснахме, турците бягат и засега има около 25 души турци завързани: тук не знаемъ как ще станат, а пък населението, децата, жените дойдоха в нашету село, затова, ако четата там не е нужна толкува към вашата страна, по-скору да пристигнат за нашите места. Обаче нашето население е на ноги, ще ве молим, ако е възможно, да ни изпратите няколко патрони, мартинцки, а по-малко маузерцки. Затова ще ни задължите крайно, понеже в такова време се узнава и народността и братството, и пак повтарям и крайно ве молим, колкото може да ни се изпълни желанието, доколкото можете.

Съсъ поздрав Опщ. Кмет.

(P.S.) Помислете, ако ще теглим още много време, трябва да се разправите сасъ агентите Дедеагачки, възможно ли е да ни запазят в градът при тях си, та да ни се съобщите, безъ друго да се напълним в Дедеагач.

След сражението населението на село Манастир се преселва в Сачанли. Бежанците са приютени братски, но след едноседмичен престой се връща обратно, смятайки, че няма да бъдат нападнати отново. На 4 и 5 септември 1913 г. една автономистка орда от 2 хил. души напада двете села (Манастир и Сачанли). Силите са неравни и при тези обстоятелства е дадена предварително уречената парола – цялото население да се изтегли към Доганхисар. Картината на изтеглянето на сачанлийци от родното им село, описана от очевидеца А. Попов, е потресаваща: „Същата вечер в с. Сачанли всички бяха обути, стегнати. Зловещият вой на кучетата предвещаваще, че ще се случи нещо лошо... Гърмежите безспирно се чуваха по-близо. Виковеце „Аллах“ и „Илери“ достигаха до

ушите на децата и жените, смесени с олеията на хората. Шепата въоръжени храбреци правеха последни усилия да задържат озверелия башибозук, но беше напразно. Пламна черквата, училището, цялото село.⁴⁹

Бегълците от Сачанли и други български християнски села намират временно пристан в прочутата „Доганхисарска република“.¹⁰ След като на 8 и 9 септември Доганхисар е нападен и запален, бежанците се оттеглят в Дедеагач, където търсят защита от консулите (която не получават). На 23 септември 1913 г. (неделя) башибозуци и войници, по заповед на командира на въоръжените сили на т. нар. Гюмюрджинска автономна република – майор Сюлейман Аскери (заповедта е публикувана в книгата на турския историк Айдънлъ, документ № 5),¹¹ подкарват нещастните бежанци по шосето към град Фере. Ето потресаващият разказ на очевидеца на събитието Мавер Калоянов: „Когато народът се беше събрал при казармите (в гр. Дедеагач – б.м. Г.Я.) на 23 септември и когато башибозуците го подбраха да го карат с бой, дигна се такъв сърцераздирателен общ вик на многохилядния народ, че цял Дедеагач потрепера, целият град стана на крак; камък да беше човек, не можеше да не проплаче.“¹²

Ето това, съвременни Кирякстефчовци и Рачкопръдлевци, се нарича етническо прочистване, и то извършено през XX век! (Рачко Пръдлѐто, герой от романа „Под игото“ на Иван Вазов, доносник на турския конак – б. а.). Това не е „далечна история“, не е „въпрос на други нации“.

Страшна участ сполетява тракийските бежанци от 23 септември до 4 октомври 1913 г. по пътя им от Дедеагач до село Ятаджик (Маджарово), наречен от Л. Милетич „кървавият път“. Големите жертви на насието са децата. Но и при тези тежки условия сме свидетели на примери на солидарност и взаимопомощ, особено при преминаването на река Арда. Митре Стаматов Аркумарев от четата на Маджаров разказва на акад. Милетич: „Тази цялата нощ (на 4 септември 1913 г. – бел. Г.Я.) на гърб прекарвахме децата (през р. Арда); аз сам пренесох 27 деца.“¹³

Солидарността между някогашните тракийски българи се съхранява и през периода 1919-1925 г. и в по-късни времена. В спомените си д-р К. Бакърджиев разказва следното за известния тракийски деятел Георги Сапунаров (чието име носи Тракийско-

то дружество в град Хасково): „Широка душа носеше. Живееше за другите... Когато някой беше в затруднено положение, обичаше да казва: „Дайте де го подпрем тоя тракиец.“¹⁴ Тази солидарност и човештина е характерна и за други потомци на тракийските българи. През последните десетилетия в речника ни навлязоха купешки думи, като „толерантност“, „коректност“ и т.н. Но като че ли човечността се позагуби.

Изострено чувство за национална идентичност

Обстоятелството, че тракийските българи са живеели на границите с други държави и народи, изостря тяхното чувство за национална идентичност. За да отстоят националната си принадлежност, през XX век българите от Беломорска Тракия бягат на три пъти към „Стара“ България и три пъти се връщат по родните места.

Първия път бягат по време на т.нар. Гюмюрджинска автономна република (август-октомври 1913 г.). Високата порта се опитва да представи автономното управление като „независимо народно революционно движение“. Но в действителност, както убедително доказва проф. Стайко Трифонов, то е подготвено от агентите на младотурския комитет в Цариград. Самият министър на вътрешните работи Джемал бей по-късно се хвалел, че бил „създател на това движение“.¹⁵ Командният състав на въоръжените сили на автономното образование се състояло главно от турски офицери (както е видно от книгата на турския историк Ахмет Ай-дънлъ). Както вече споменахме, командир на въоръжените сили е майор Сюлейман Аскери бей, генералщабен офицер, участник в Триполитанската война и близък на един от младотурските водачи – Енвер бей.¹⁶ Гюмюрджинското автономно образование „просъществува само два месеца, но те бяха напълно достатъчно за разорението на българското население и кървава разправа с него“.¹⁷

От 23 септември до 4 октомври 1913 г. десетки хиляди българи бягат в „старите“ предели на Царство България. След 8 октомври с.г., когато българските войски се завръщат в Беломорска Тракия, на основание на Букурещкия (18 август 1913 г.) и Цариградския (29 септември 1913 г.) мирен договор, бежанците се

завръщат по родните си места.

Вторият път западнотракийските българското население бяга по време на гръцкото управление (май 1920-1924 г.). През тези години българите са подложени на натиск. В спомените си войводата Стайко Запартов свидетелства: „Насила заставяха българите да подписват декларации, че стават гърци.“¹⁸ А според изследването на Анастас Разбойников „близо 25 хил. българи от Западна Тракия са били изпратени на заточение“.¹⁹ При тези обстоятелства изходът е един – преселване в България. Още през 1919 г. в Ньой е подписана конвенция между България и Гърция за доброволно изселване на малцинствата. Костадин Гунчев, фотодокументалистът на Беломорска Тракия, в своите спомени споделя: „... гърците почнаха да дават паспорти за изселване за България и аз реших да искам паспорт, да се изселя. Който не е оставал под робство, нищо не знае! Много е тежко под робство. Идвало е момент да казвам: Нищо да немам, в България да съм, при народа си!“²⁰ През пролетта и лятото на 1924 г. се изселват и последните остатъци от българите християни от Западна Тракия.

За трети път тракийските българи се връщат в Беломорска Тракия по време на Втората световна война, когато тя е временно дадена от Германия за администриране от властите в София. Баща ми дълго време се въздържал семейството ни да замине, тъй като не е вярвал, че нацистите ще спечелят войната със Съветска Русия. Накрая отстъпва пред увещанията на роднини и съседи и се заселва в село Куштепе, община Шапчи. Неговите опасения се оказали основателни – през есента на 1944 г. той и семейството му, както и хиляди други тракийски българи, напускат за трети път родната земя. Въпросът за изтеглянето на българската армия от Беломорието е поставен изрично от Чърчил и Идън в разговорите им със Сталин и Молотов (от 9 до 11 октомври 1944 г.). Това е предварително „условие, без което не може“ (*Conditio, sine qua non!*), за да започнат преговорите за сключване на примирие.²⁰

Привързаността и любовта на тракийските българи към Беломорска Тракия е пословична – те я наричат с най-скъпи имена: „Златна Тракия“, „Каматна (Хубава) Тракия“... През последните години бяха написани десетки краеведчески изследвания за селища от Западна Тракия. В тях личи голямата привързаност и обич на авторите – потомци на тракийските бежанци, към род-

ните селища на техните предци. Като илюстрация ще цитирам написаното от авторите на историята за село Доганхисар, където „въздухът винаги носи аромата на цъфнали бадеми или божур, на риган, пирен, драналика, зеленика, кумбарика... Природа и хора тук са слети в едно слово, Доганхисар – Градец, откърмило... титана на южнородопското революционно движение срещу турското робство – Капитан Петко войвода.“²¹ Потомци на тракийски бежанци масово започнаха да посещават родните места на своите предци. За това спомогна и книгата на Димитър Шалапатов за българските християнски селища в Беломорска Тракия, в която наред с някогашните са дадени и сегашните гръцки наименования на селищата.²² Писателят Никола Инджов определя книгата като „великолепен фотоалбум за българското Беломорие, като пътеводител през историята и днешния ден“.²³ Вече над десет години фондация „Д-р Димитър Щерев“ организира и спонсорира поход „По стъпките на тракийските мъченици от есента на 1913 г.“. Председател на фондацията е известният лекар проф. Атанас Щерев, потомък на бежанци от Беломорска Тракия (село Балъкьой, днешно Мелиа).²⁴

Може да се говори да едно четвърто духовно завръщане на потомците на тракийските българи към Беломорска Тракия.

Трудолюбие, честност и пестеливост

С възхищение за тези характерологични черти на българите от Беломорска Тракия говори Пол Русел, директор на финансите на Междусъюзническа Тракия (управлението на френския генерал Шарпи – от октомври 1919 до май 1920 г.). В рапорт до главнокомандващия на съгласенските войски на изток – генерал Франше д’Еспре, той пише: „Два елемента си оспорват бъдещето в страната, като оставим настрана турците, които отдавна трябва да си отидат там, откъдето са дошли... У днешните потомци на древните гърци почти нищо не е останало от това, което величаем в тяхното минало... Без всякакво съмнение бъдещето на тази страна принадлежи на това младо и кораво племе (българите), надарено с рядко трудолюбие, честност и пестеливост.“²⁵

Тези редове е добре да бъдат прочетени от навъдилите се през последните десетилетия ругатели на всичко българско. Как-

ви добродетели са притежавали само нашите предци – някогашните тракийски българи!

Един от тези някогашни тракийски българи е и писателят Константин Петканов (1891-1952 г.) от Каваклия. В статията си „Характерни черти на българина“²⁶ той също откроява трудолюбието, честността и пестеливостта на българина. Неговата характерология се основава в значителна степен на наблюденията му върху битието и съдбата на тракийските българи. Според Петканов трудът за българина е висша нравствена ценност: „Луда е, но е хубава и на работа – работна“; „Ако чакаш радост в къщата си, то чакай я със запретнати ръкави“; „Посред нощ да съмне, посред нощ ставам“... Що се отнася до пестеливостта, Петканов отбелязва, че българинът печели пари, за да си купи земя, добитък, стопански принадлежности. Жълтиците се връзват в девет възела: „Бели пари – за черни дни“. Докато по отношение на парите българинът проявява трайна пестеливост, то за хляб, жито и другите домашни произведения той е щедър: „Гостоприемството е украшение на българската къща“. Българинът посреща гостите сърдечно – слага им богата трапеза. Там, където гостоприемството е в култ, не може и дума да става за скъперничество.

Илия Бешков обрисова приятеля си Константин Петканов по следния начин: „Коста е български селянин, който оре и жъне добре, пее хубаво, говори искрено, играе и танцува като дедите си и плаче само от умиление. Той стана писател, защото искаше да замени загубените земи, дом и слънчеви радости с думи, написани на лист, чиято белина го свързваше със светлината на беломорското небе.“²⁷

В тази забележителна характеристика на Константин Петканов, направена от Илия Бешков, са възплетени редица най-характерни черти на някогашните тракийски българи изобщо.

Балансираност, умереност

Тракийските българи от Беломорието и Одринско по характер и ум са умерени и балансирани. Писателят Антон Страшимиров отбелязва, че „българинът по Одринско и из Родопите е и в политическите борби постепенен, отколкото човекът в коя да е друга от българските групи“.²⁸ От гледна точка на разглежданите

характерологични черти – умереност, балансираност и постепеност, тракийските българи са близки до традиционната фолклорна група на родопчаните (рупците). Това не е случайно. Много български християнски селища в Беломорска Тракия населяват югоизточните ридове на Родопите (Сачанли, Манастир, Доганхисар, Голям Дервент, Малък Дервент и др.).

По темперамент тракийските българи се различават от македонските. Отново ще се позовем на Антон Страшимиров. Според него македонецът е „неспокоен“, „сангвинично буен“, „необуздан в бой“, „дайте му да се бие в гърдите, да декламира и да се жертва“.²⁹ Тези черти не са типични за западнотракийските българи.

Умереността на тракийците от Беломорието и Одринско граничи понякога и с онова, което нарекох в една от моите книги „тракийска стеснителност“.³⁰ Писателят Никола Инджов – сам потомък на български бежанци от село Манастир – отбелязва, че „тракийските българи са хора със стеснителна памет“. Едно симпатично качество, но в случая донякъде попречило разорението на тракийските българи през 1913 г. (нямашо „равно в новата ни мъченическа история“, акад. Милетич) да заеме трайно място в българската историческа памет. Разбира се, тази констатация не сменя отговорността от родните историци и писатели. Едва ли Батак или героизмът на опълченците на Шипка щяха да заемат такова място в историческата ни памет, ако не беше гениалният поет Иван Вазов.

Оптимизъм, благородство, липса на отмъстителност

За някогашните тракийски българи е характерна оптимистичната сентенция: „Червата да ти се влачат, казвай поясът ти се е разпасал!“³¹ Подобна метафорична мисъл не съм срещал в други райони на българското етническо землище. Възможно е да съществува, но за тракийските българи тя е типична характерологична черта, свързана с превратностите на историческото им битие. Това могат да кажат само хора със силни характери. Днешните поколения обичаме да се оплакваме, но като си помисли човек какво са преживели нашите предци... Дали сегашните поколения биха издържали на подобни изпитания?

Може би най-впечатляващата характерологична черта на тра-

кийските българи е благородството и липсата на отмъстителност. Войводата Димитър Маджаров изказва забележителната мисъл: „В борбата за справедливост и свобода да не се достига до отмъщение!“³² Тази благородна мисъл по-късно изкристализира в девиза на тракийските българи: „Не забравяйте, но не отмъщавайте!“. Както отбелязва акад. Георги Марков, този девиз „звучи толкова благородно, че би трябвало да се осъзнае и от другите съседни нам народи“.³³

* * *

В резултат на големите исторически и социални трансформации през десетилетията потомците на някогашните тракийски българи се пръснаха и размесиха сред останалото население на България. Това е част от общия процес на преливане и размесване на старите български традиционни диалектни и фолклорни групи, които съществуваха в историята на българския етнос. Вероятно редица от разглежданите характерологични черти на тракийските българи също са претърпели своите промени в рамките на общия процес на трансформация на българския национален характер.³⁴

Въпреки големите социални трансформации потомците на тракийските българи продължават да съхраняват своята историческа памет. За това съдейства и дейността на родолюбивата българска организация Съюз на тракийските дружества в България.

Въпрос на морал, дълг и почит към хилядите невинни жертви, дадени от тракийските българи през 1913 г., е те да не бъдат забравени. Неблагодарни ще бъдем, ако не защитим тяхната памет. Историята се изучава, за да се вземат в „снет вид“ ценностите, създадени в миналото, да почерпим поуки и образци от него.

БЕЛЕЖКИ

(Endnotes)

1 Милетич, Л. (1918) Разорението на тракийските българи през 1913 година. София: БАН, II-ро фототипно издание на КПК «Тракия» – София, 1989 г.

2 Порязов, Д. (2012) Погромът над тракийските българи. София: БАН, с. 14.

3 Бакърджиев, К., М. Бакърджиева (1992) Република Доганхисар – Градец. Защита и разгром 1913 г. Хасково: ТФ „Капитан Петко Войвода“, с. 20.

4 Порязов, Д. Цит. съч., с. 41.

5 Янков, Г. (2013) История на село Ефрем. София: Издателски комплекс – УНСС, с. 60–63.

6 ТНИ – архиви на с. Съчанли, спомени на Георги Зорнаджиев.

7 Милетич, Л. Цит. съч., с. 209.

8 Пак там, с. 209–210.

9 Попов, А. (1920) В-к „Тракия“, № 191 от 1.IV.1920 г.

10 В книгата на Пенка Чакалова е цитиран интересен случай във връзка с обявяването на Доганхисар за република. Как прадядо □ Стою Чакалов задава на войводата Маджаров простичкия въпрос, на който не може да се отговори: «Какъва съ бъде сая Република бес цар, бре Димитре?». Вж.: Чакалова, П. (2016) Малко Брягово – Искри от родното огнище. Димитровград: с. 139.

11 Aydinli, A. (1975) Vati Trakya Faclasinin, Ist, s. 192–193. По-подробно за тази книга, вж.: Славков, И., Б. Димитрова (1989) Сачанли. Историческо и етнографско проучване. София: Отечествонен фронт.

12 Милетич, Л. Цит. съч., с. 231.

13 Пак там, с. 245.

14 Бакърджиев, К. и др. (2002) Бележит деец на тракийското движение – Георги Сапунаров. – В: Сборник Тракия, том II. Хасково: ТНИ (филиал), с. 259.

15 Трифонов, С. (1992) Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915. София: ТФ „Капитан Петко Войвода“, с. 63.

16 Става дума за тримата младотурски водачи (съставляващи «младотурския триумвират») – Талаат бей, Джамал бей и Енвер бей, по чийто указания е извършен арменският геноцид през 1915 г. По-подробно вж.: Киракосян, Д. (1986) Младотурки перед судом истории. Ереван: Айастан.

17 Трифонов, С. Цит. съч.

18 Караиванов, М. Българското национално–освободително движение в Западна Тракия – 1920–1923 г. – В: Сборник Тракия, том II, цит. съч., с. 238.

19 Разбойников, А. (1940) Обезбългаряването на Западна Тракия 1919–1924. София: Сибия, II-ро фототипно издание – библи. «Вечни книги на България», с. 34.

20 Райчевски, С. (2018) Предаването на гражданската власт в Беломорието на ЕАМ и изтеглянето на българските войски през септември 1944 г. – В: Сборник Тракия, том VIII. Хасково: ТНИ (филиал), с. 56.

21 Бакърджиев, К., М. Бакърджиева. Цит. съч., с. 9.

22 Шалапатов, Д. (2011) Българските християнски селища в Западна (Беломорска) Тракия. Велико Търново: Български писател.

23 Инджов, Н. (2012) Прилив на православие и българска реч. – В: Сборник Тракия, том V. Хасково: ТНИ (филиал), с. 228.

24 Алекова, Е. (2018) Посечени, но не и победени. По стъпките на тракийските мъченици от 1913 г. – В: Сборник Тракия, том VIII. Хасково: ТНИ (филиал), с. 250.

25 Разбойников, А. Цит. съч., с. 10–11.

26 Петканов, К. (1930) Характерни черти на българина. – В: сп. „Философски преглед“, 4/30, София: Печатница „Христо Г. Данов“, с. 343–367.

27 Бешков, И. (1981) Коста оживя! – В: Илия Бешков. Словото. Варна: Г. Бакалов, с. 64.

28 Страшимиров, А. (1993) Нашият народ. 2-ро изд. София: Ятрус, с. 83.

29 Пак там, с. 81.

30 Янков, Г. Цит. съч., с. 95.

31 Пак там, с. 206.

32 Попчев, З. (2010) Войводата Димитър Маджаров. Хасково: Оponent, с. 120.

33 Марков, Г. Встъпителни думи към първото издание на книгата на Делчо Порязов. Вж.: Порязов, Д. Цит. съч., с. 6.

34 Христов, И. (2014) Българският национален характер 19–20 век. Еволюция и трансформация. София: Изток–Запад.